

Itz bikoitzak darakuskuezan

euskal-izpiakeraren arau batzuk

Euskeraren izpiakerari buruz, aspaldian ainbat lan eder¹ egin dira; baña sail au osoro aztertu ta ondo ezagutu orduko, oraindik euskalariak ekiñaldi gafatzak egin bear¹ izango dabez. Gure izkuntza onen izpiakera osoa ezagutu ta irakasteko asmoz lan-egin daben euskaltzaleak, benetan txalogari¹ dira: gauza ezkuturik asko erakutsi dauskuez, eta onako lanetara zale diranai, bidea idegi dautse; baña izpiakera osoa noz-edo-bein ezagutu nai ba-dogu, gai bereziak artu ta atalka lan-egin bear¹ dogula deritxat. Gero, adimen zolia ta onetarako asti ta gogoia daukazanen batek, lan berezi guztiok ikasi ta izpiakera osoa azaldu dagikeantzat, orain berarizko lanok egitea ondo baño obeto litzate.

Beste enparauak alde batera itxirik, txosten onetarako iru igidin autu dodaz: «d — g — r». Iru igidin oneik itz bikoitzetan artu daroezan aldakuntzak, guztien artean ezaunenak dira, ta euskalari geyenak aitatu dabez; baña aldakuntza oneitzaz orain arte esan ez dan zertxubaist esan daikedala dirudit, eta neure gogora etori yatan ori zuzen ala oker¹ dagoan, nik baño geyago dakian norbaitek ikusi, aztertu ta erabagi dagian, neure eretxia azaltzera noa.

I

Esango dodana edonoentzat argiago izan dadin, autu dodazan gayak bana-banan eta urengorik-urengora azalduko dodaz. Eta lenengo, aitaturiko iru igidin orain aldakuntzak itz bikoitzetan; baña *itzaren bigaren atala gediñez asten danean.*

(1) Lan onetan darabilkedazan itz bariak, emen jarayan azalduko ditut: Izpiakera = Fonética; gedin = vocal; igidin = consonante; abots =sonido, voz; aboskin = órgano de la voz; ikur = signo; izki = letra uldu = suprimir; ulketa = supresión.

Idazle batzuk aspaldi onetan darabilez eta gaur-egunean askorentzat itz ezaunak diralako, ontzat artu ditut.

Lenengo atalaren azken-izki gelditzen direanean, *d* — *beti t* — egiten da: *g* — *be geyenez bai*; *r* — *biguna. sari l* — .D— ta t— abots alkar-kideak mingain—agiñetatiko abotsak dira: d—biguna, t—gogora. Abots biguna bere kide dan abots gogorera itzultzea, edozein izkuntzetan sari jazo oi da—ta, euskeran be beste orenbeste agitzea ez da arigari; baña g—berez eztañi aosapaitiko abotsa izanik, d—bailitzan, agiñetatiko abots gogorera itzultzea, ziñez gauza bakana, izkuntzetan askozaz be gitxiago ikusten dogun aldakuntza da. R— biguna ta l— mingañetiko abotsak dira: r—dardaraduna, l— ainbakoa ta min—uyakin egiten dogun abotsa; baña abots bi oneitan lenen mingaña darabilgu—ta, bata bestera aldatzea ez da arigari.

Gediña ulduaz azken—izkitzat gelditzen danean, *d*- *beti t* - egiten dala esan dot Ona emen ori on egiten daben itz bikoitzak.

Ard(a + alde = artalde; + antzu = artantzu: + azi = artazi (artezi, artesi): + aitzur = artaiztur: + eli = arteli: + ezne = artezne: + ile = artile (artile); + ule = artule: + egi = artegi, baldin itz onen atzizkia—egi ba—da, izan daiteken lez

Urengo doazan itzen lenengo atala «*burd(i)*» ren aldakuntza da: burtardatz, burtaker, burtalbo, burtarasa (burtaresa), burtaga, burtañari (burtañari) burtasto, burteda (burtede), burtegun (burtigun), burteñala, burteñesto (burteñestu) burtesi, burtesto, burtetxe burtetza, burtirizko, burtoe, burtol, burtoñatz, burtoñazi

«*Gurdi*» ren aldakuntzak bardiñak dira: gurtardatz, gurtaker, gurtaga, gurtetza, gurtede, gurtesi gurtetxe gurtigun etc.

Idi: itaurere, itaurereko, itaurerari, itegi, it(h)egun, iteuli, itondo
Eperdi iperdi naiz ipurdi: epertargi, ipertargi, ipurtere, ipurte-este

Erdi (irdi): erthordi, irtiriki, irtidigi, ertulan

Andi: antuste: *zaldi*: zaltuts

Senide: senitarate, senitarateko, senitezkontza, senitasun

Iñude (unide): iñutaur; iñutume, unitauride.

G— be t— izatera itzuli oi da sari-sari. Ona emen.

Arg(i): artizar, arturatu, arturatze

Beg(i): betagin, betargin, betar̄te, betar̄o, betaur̄eko, betazpi, betazain, betazal, beteraztun, beteri, beteritsu, betere, betertz, betezkel (betexkel) betezpal, betikara, bethikārtze bet̄ila, bet̄ile, bet̄ilun, betintza, bethireki (bethirekian), bethirin, betizu (betuxu, betuxo) betondo, betondoko, betoker̄, betort̄z, betosko, betoskol, betule, betulun, bethurusta.

Arag(i): aratardi, arategun, aratep̄ale, arategi, aratuzte.

Og(i): otordu, otorde, otamen, otar̄a, otare, otil, otondo.

Zaragi (zagi): zaratazal, zatazal, zatondo.

Zogi (zoi): zotal, zotar̄o, zotaska, zotaskazulo, zotazal, zoterdi, zotondoko.

Sagu: satandre, satitsu (satitzak, Zabala.) sator̄, saturdin, sat̄itsu.

R- (biguna) l- egiten dala dar̄ayen itz bikoitz oneik darakuse.

Gari: galandi (galaundi) galapari, galar̄i galauts, galaza, galazi, galereite, galerne, galep̄er̄ galebaki, galebate, galep̄ala (galep̄ale) galebakitz̄ale, galondo, galondar̄, galor̄atz, galots. Bazkari + ondo = bazkalondo: apari + oste = apaloste: ari + ondo = alondo eri +eztun = eleztun (elaztun).

Aldakuntza oneik zegaitik egin ete-dira? Burd-aga, beg-ule, gar-ondo ta abar abots bigun eta leunak, esan-erezak eta entzun-gozaok ez diralako izan ete-da? Ezetz dirudit. Itz oreik, euren lenengo atalaren azken-igidiñak artu dauan aldakuntza barik, aldakuntza orekin baizen bigun, gozo ta eztiak direala deritxat. Burtaga naiz burdaga, betule naiz begule, galondo naiz garondo abots ogutz-erezak eta belar̄ietarako ezti-gozak dira. Aldatze ori ¿zegaitik egin ete-da, ba?

Eronkari ta Zubero aldeko itzen batzuetan-edo izan ezik. -d-euskal-itzen azken-igidiña iñoz be ez da izaten: -g- nik dakidala. iñon bez eta iñoz bez: -r- biguna be gutziz itz gitxitan. Oar̄ au gogoan eukiteko da.

Euskaldunak, lenengotan, itz biak osorik, bata-bestearen jar̄ai esaten ebezala dirudit: burdi-aga, begi-ule, gari- ondo ta abar̄; baña gero, erabīliaz eta bizkor̄ago esatearen, lenengo atalari bere azken gediña kendu eutsen. Gedin ori kendu ar̄en, alkaren jar̄ai iñozean

abots oreik itz bi zirala ondo ekien, eta atal bakoitzaren ezauera osoz itz-egiten ebelako, lenengo atal ori, berez eta zer egiten eben jakiteko buru-auste barik, euskerak eskatzen eban amayerea emon eutsela dirudi. Eronkarin-edo izan ezik (eta an be -d-, -r-, ala bes-terik dan ziur ez dakigu) euskal-itzen amayan -d- rik ez dator: -t, ostera, saritan: augaitik euskaldunak, euren aboskiñen azturari jaraituaz beste barik, azken gediña kendu ezkeru, gelditzen ziran -d oro -t izatera itzuli ebezan. -G azken igidiña bein be ez dalako, nai ta ez aldatu bear zan; baña -d-, ren bideari jaraituaz, geyenez -t zegaitik, egin dan ez dakit eta ezin esan negi. Abotsak, eurenz alkarkidea bilatzen dabe-ta, -t baño -k egokiago, arirago etoriko zala dirudi; baña auferago aitatu dodan itz-zerenda luze orek, geyenez -t egin dala argiro darakus. Oraitik be iñoz -k izatera aldatu da: begi + oki'k bekoki egin dau ta ez betoki: ogi + ondo'k otondo'ez gañera, okondo be bai.

R biguna be azken igidiña itz gitxitan izan oida; -l, askozaz be geyagotan; augaitik, itzak amaitzeko euken oitura ori jaraituaz beste barik, azken gediña ulduaz gelditzen ziran -r asko, -l egin dabez euskaldunak.

Gediñaren ulketa barik, berez azken igidin izan ezkeru, batzuetan aldatu da; beste batzuetan, ez. Esaterako: ur + untzi = uluntzi; baña urontzi, urondo, urondar, urolde, etc.: zur + aritz = zularitz: zur + aga = zulaga; baña zuraritz, zuraje, zurauts etc. Itzaren erdian saritan -r bigun onen orde z -g dakusgu: ugaondo ugabere, ugadera, ugaldari, ugalaran, ugaran, ugalte, ugate, ugastegi== zugaritz (zugaitz) zugarotz, zugirin etc. Atal biak itz bat izatera eldu-ta gero egindako aldakuntzak dirudie.

II

Iru izki onein aldakuntzak itz bakoitzaren bigaren atala igidiñez astean danean.

Lenengo atalaren azken-gediña ulduaz, igidin bi auzer-aur gelditzen dira ta alkar joten dabe. Batzuetan igidin biok alkarrekin egokiro batzen dira: beste batzuetan ezin alkaru daitekez. Iazoera bakoitzak bere izpiakera berezia dauko.

Abots bakar bat adierazteko, ikur bikoitz batzuk darabilguz: ts —tz. Itzaren bigaren atala s- naiz z- rekin asi ba-dadi, -d ta-g,

lenangoaren azken igidin oneik, aurerago aitatu ta azaldu dodan aldakuntza berbera egiten dabe: biak. -t izatera itzultzen dira, ta aurrez-aurre daukezan beste orreikin alkarturik, abots bakara adierazten dauan ikur bikoitz ori egin daroe. (1).

Ona emen: Ard(i + zain = artzain: + zikin = artzikin: burd(i + zain = burtzain: + zeil = burtzeil: + zil = burtzil (gurtzil): id(i + zain = itzain: zald(i + zain = zaltzain: erd(i + zaro = ertzaro: phild(a + zar' = philtzar: Iñude + sein = iñutsein

Beg(i + sein = betsein: og(i + sein = otsein: og(i + seme = gotseme: gog(o + seme = gotseme. (2).

Beg(i + zulo = betzulo: + zain = betzain: + zinte = betzinte (bezinta) + zurda = betzurda: og(i + zara = otzara.

R- naiz aldatu naiz ez aldatu, abots bateko ikur bikoitza egiteko eran beste igidiñez ezin alkartu ta batu daiteke: baña ori ta guzti be, len aitatu dodan aldakuntza berbera dagi: bigarren atala gediñez naiz igediñez asi, aldakuntza bardiña egiten dauala esan nai dot Ona emen adibideak.

Gari: galgarau, galgori, galbae, galbe, galbelar (galbedar) galbeko, galbera, galbizar, galbota (galbote) galbotxi, galburu, galburuxka, galjorai, galjotaile, galjote.

Ari + gai = algai, algain, algaindu (algandu) albaño, albiñu:

(1) Zetan esan hez, ikura baño abotsa lenago da; baña ikuren bidez abotsen alkar jote ori argiroago ager dadin, arau ori atzekoz-aure ipiñi dot.

(2) Gotseme ta gatseme erabilten dira. Gatseme au (u)gatz + seme dala-ta, aitaturiko beste «gotseme» ori be «gatseme»-ren aldakuntza baño besterik ez dala norbaitek uste izan daike.—Izan daiteke; baña ezetz terik ez dala norbaitek uste izan daike.—Izan daiteke; baña ezetz dirudit. Itz eratori ta bikoitzetan, -o-ren ordez -a- sarri dakusgu: basabide, basabei, basapizti, etc: -a- ren ordez, -o- bein bez. «Gotseme» ori. gog(o) + seme izan ezkeru, izpiakera-lege au betetan da ta bere ikurpenabe egoki-egokia da: augaitik gotseme ori gatseme-ren aldakuntza dala, geyagoko barik ezin siñestu negi.

eri + go¹ri = elgo¹ri: zamari + dun = zamaldun: ugari + tu = ugaldun: joare + dun = joaldun.

R-gogó¹ra azken-izkia euskal-itz askotan dala edonok daki: augaitik-edo, itz bikoitzetan lenengo atalaren amai izan a¹ren, oso gitxitan aldatzen da: e¹ri + goyen = e¹rgoyen: e¹ri + ba¹ren = e¹rba¹ren. Iñoz be ez dala aldatzen esateko nengoan: baña «Euskale-riaren alde»n irakur¹i dodanez, Ormaiztegi'n «elgoen, elba¹ren esaten da-ta, gitxitan baño ezpa-da be, aldatzen dala autó¹rtu bea¹r.

III

Biga¹ren atalaren lenengo igidiñaz, *abots bateko iku¹r bikoitza* egiteko eran ezin batu ta alkartu ba-dira, -d ta-g uldurik, biga¹ren ataleko igidin ori berari dagokion gogo¹rrera aldatu oi da.

Burd(i + bide = burpide (gurpide) gurd(i + begi = gurpegi burdi + bil? = burpil (gurpil, kurpil) id(i + buztari = ipuztari (ipuztari) ard(i + gorotz = arkorotz: + gazte = arkazte: erd(i + go¹rdin = elkordi¹n.

Lenengo atalaren azken-abotsa berez -t danean be orixe jazo oi da: bat + bez = bapez, bapat, bapatean, bapaka, bapana, bape, bapigakatu: zenbat + ga¹ren = zenbakaren, ogeta-bakaren, goga¹kari, loka¹ri, palakiñen (palat(u) + giñen. Oraitik be au¹rerago dagoan igidiñak biguna eskatu ba-dagi, bigun gelditu oi da: er(i + go¹ri = elgo¹ri: zald(i + dun = zaldun, eta ez zaltun.

Beg(i + buru = be¹puru: + belar = be¹pelar: + bera = be¹pera: + bako = be¹pako: + bakotx = be¹pakotx: og(i + bil = opil.

Zog(i + bakoitz = zopakoitz: + ba¹ren = zopa¹ren: + be¹ri = zope¹ri: + biza¹r = zopiza¹r: + buru = zopuru: + bustan = zopustan.

Beg(i + gan = be¹kain: + gain = be¹kain: + gane = be¹kane: + gaitz = be¹kaitz: zog(i + gain = zokain: og(i + gin = okin arag(i + gin = arakin: eg(u + gaitz = ekaitz: arag(i + dun aratun.

Idatzi dodan orek, auxe darakus: abots bat egiteko eran alkartu ta batu ezin daitekezan igidiñak alka¹r jo ba-dagie, geyenez lenengoa uldu ta biga¹rena gogortu egiten dira. Lenengo atalaren azken-

igidiña -n danean be, orixe jazo oi da: jakin + gura = jakikura: izan + gura = izakura: jan + giro = jakiro: etzan + gura = etzakura. Izan + bide = izapide: ezaun + bide = ezaupide: jan + bitarte = japitarte, igaran + bide = igarapide, iragapide: ehu-pazter.

N + d, Bizkayan beintzat, -t egiten dira: jakin + dun = jakitun: + duri = jakituri: jan + dun = jatun.

Baña lenengo atalaren azken-igidiña gogora ta bigarenaren lenengoa biguna izan ezker, bigun au ulda-ta, gogora gelditu doa. Esaterako: eki + gan = ekan: + gain ekain: eki + gan + il = ekanil: eruki + gari = erukari (urukar)

IV

-D- izan ezik, aitaturiko beste igidiñok, itz bikoitzen erdian sari geikiak (epentéticas) izaten dira. Ona emen:

-G-, arto + ol = artogol: talo + ol = talogol: su + ate = sugate (sugete) sugatze: su + arotz =ugarotz.

K-, emakume, usakume, erlekume, erlakume, astakume, aunkume, arkume, sukalde.

-T-, axur-t-ile, ber-t-ikusi, buru-t-aldi, ego-t-aldi, egos-tarin, jagi-t-arin, jayo-t-egun, jayo-t-eri, jayo-t-etxe, jai-t-egun, jayo-tera?, jaitera, ja-t-arbi, ja-t-aure ja-t-oste jos-t oratz, su-t-argi, su-t-alde, izuz-t-egun, ikuz-t-ari, ur-t-ontzi, iriz-t-ontzi, etc.

-T- onek, *metátesis* deritxogunaren bidez bere tokia saritxu tan aldatzen dau esaterako: austontzi, austari, aztandel, aztapar, biozter, bioztere (biotzere) bioztoi, biozteri: ebastale, eraustale, iraitzale, moistale (motzale) nastale, oraztontzi, ostadar, ostargi, ostots, zoroztale.

-D- ta-g-ek be *metátesis* ori egin daroe: edaran = eradan: edarale = eradale: igaran = iragan: igaro = irago, etc.

R- be atal biren erdian geikia sari izan oi da: itureun, lareun, surtan (surten) surtara (surtera), seirak, zazpirak, etc.

Gai bakoitzean ainbat adibide ipiñi dodaz; baña beren-beregi oretan asi ta ekin ezker, askozaz geyago be idoro lediz: Geyago batu ezker, bear ba-da arauen bat zetan-edo-atan aldatu eragingo leuskigue, edo or aiatu ez dodan bariren bat erakutsi.

Lekeitio 6-VII-24.

EGUSKITZA.